

науці. Під впливом цієї традиції упорядника листування Михайла Грушевського і Юрія Сірого несвідомо “відібрала” псевдонім “Магін” від Мартирія Галіна, приписавши його, як і попередники О. Дей, Б. Ясінський, О. Колодій та інші, Теодотові Галіпу.

Якщо ми вже знаємо, що “Магін” – це Мартирій Галін, то ким же був цей діяч? Знаємо в загальних рисах, що був ученим-медиком. А детальніше?

Про нього є невеличка біограма в першому томі “Енциклопедії українознавства” (з видозміною написання його прізвища): “Галин Мартирій (1856–1943?), лікар-хірург, ген[ерал]-хорунжий сан[ітарної] служби, гром[адський] діяч, чл[ен] УНТК (Українського Наукового Товариства в Києві. – *Р. П.*); очолював термінологічну працю цього т-ва в ділянці медицини. 1918, за гетьманату, керував Термінологічною комісією Мін[істерст]ва Нар[одного] Здоров’я. Автор «Рос[ійсько]-укр[аїнського] мед[ичного] словника» (Київ, 1920), «Мед[ичного] латинсько-укр[аїнського] словника» (Прага, 1926), ряду розвідок із хірургії і споминів (у збірниках «За Державність» і у вид[аннях] Наук[ового] Ін[ститу]ту в Варшаві). На еміграції з 1920, жив у Бесарабії¹⁰. Діяльний член УНТ, на початку ХХ ст. він був головним хірургом Київського військового госпіталю. Важлива інформація про нього трапляється в дослідженнях та енциклопедичних гаслах історика української медицини Ярослава Ганіткевича¹¹. Про М. Галіна є також біографічні відомості разом з його світлиною у довіднику про українське військо на початку ХХ ст.¹²

Таким чином, ця нотатка розв’язує непорозуміння, що довгий уже час існує в науці, стосовно авторства статей, прихованих за одним із псевдонімів з-поміж публікацій “Літературно-наукового вісника”.

Ростислав Пилипчук (Київ)

¹⁰ Енциклопедія українознавства. – Львів, 1993. – Т. 1. – С. 340.

¹¹ Ганіткевич Я. В. Історія української медицини в датах та іменах. – Львів, 2004. – С. 6, 7, 58, passim; Енциклопедія сучасної України. – К., 2006. – Т. 5. – С. 326.

¹² Литвин М., Науменко К. Збройні сили України першої половини ХХ ст.: генерали і адмірالی. – Львів; Харків, 1997. – С. 61.

ЩЕ ОДИН КРОК ДО З’ЯСУВАННЯ ОБСТАВИН СМЕРТІ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО

Обставини й причини передчасної смерті Михайла Грушевського завжди були й залишаються однією з “білих” (ні, радше “чорних”) плям грушевськознавства. І, безперечно, кожне джерело, яке дозволяє наблизитися до істини в цій трагічній історії, надзвичайно важливе. Історіографія проблеми веде відлік від перших праць, написаних відразу по смерті вченого, до студій сучасних істориків кінця 1990-х – початку 2000-х, в основу яких покладено унікальні документи, насамперед “історію хвороби” М. С. Грушевського.

Перша праця, в якій наголошено на даній проблемі, вийшла у 1935 р. з-під пера учня М. С. Грушевського – Івана Крип’якевича¹. Дещо пізніше, наприкінці лютого 1935 р., задумавши випустити збірку пам’яті Вчителя, у листі до одного з її майбутніх

¹ Крип’якевич І. Михайло Грушевський. Життя й діяльність // Україна: Культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів, 2001. – Вип. 8: Іван Крип’якевич у рідній традиції, науці, суспільстві. – С. 252.

авторів, Михайла Мочульського, Іван Крип'якевич вибачався за помилкову дату смерті М. Грушевського, вказану в його першому популярному нарисі. Він сподівався спростувати цю помилку в збірці і, напевно, подати в ній ширші відомості про останні роки й дні Михайла Сергійовича. На жаль, реалізувати цей проект не вдалося². Не вдалося на сьогодні виявити й підготовлені спогади до цієї збірки Михайла Мочульського – чоловіка небоги Марії Сильвестрівни Грушевської, які, гіпотетично, могли б додати важливу інформацію про обставини смерті видатного вченого.

Ширше, вірогідно за пізнішими розповідями Марії Сильвестрівни, ці трагічні дні описує колишня співробітниця історичних установ Михайла Грушевського Оксана Степанишина³. Намагаючись подати “дещо нового”, відомий літературознавець Григорій Костюк, властиво, повторює спогади Степанишиної⁴. Зауважимо, що, слідом за попередньою працею, він також наголошує, що для проведення операції Михайла Сергійовича відвозять до хірургічного відділення міської лікарні, не згадуючи про попередні операції, зроблені в санаторії. Цю обставину спростовують усі відомі на сьогодні документи: історія хвороби, листи самого Михайла та доньки Катерини, мова про які йтиме далі.

Проблема залишалася мало з'ясованою і на початку 1990-х років. Про найпоширенішу версію стосовно причини смерті М. С. Грушевського – ускладнення від некваліфікованого хірургічного втручання – зауважує в одному з перших монографічних досліджень, що побачило світ у незалежній Україні, Р. Я. Пиріг⁵. Він же згадує й про бездоказове припущення про можливе втручання “всесильного НКВС”. Це припущення висловлювалося й висловлюється в усі часи після 24 листопада 1934 р., але без джерел автори версії не наблизилися до ґрунтовного аргументування.

Справжнім “проривом” у справі з'ясування обставин смерті М. Грушевського стала виявлена в 1999 р. в Галузевому державному архіві Служби безпеки України В. Пристайком та Ю. Шаповалом копія історії хвороби вченого за № 1364, заведена у Кисловодській міській лікарні імені О. Рикова 13 листопада 1934 р.⁶. Саме в цей день М. Грушевського перевели з Кисловодського санаторію вчених, де він перебував на відпочинку з 9 вересня 1934 р.⁷, до хірургічного відділення міської клініки. Окрім перебігу лікування 13–24 листопада, історія хвороби зафіксувала надзвичайно важливу деталь – стан, до якого М. С. Грушевського “довели” в санаторії: “Поступил в тяжелом состоянии. В течении последнего месяца, находясь в санатории КСУ, страдает злокачественным корбункулом спины. Подвергся 4-х кратному оперативному

² Центральний державний історичний архів України, м. Львів. – Ф. 379. – Оп. 1. – Спр. 19. – Арк. 7–8, 15–17.

³ Вперше під криптонімом “О. М.” стаття “Останні роки життя Михайла Грушевського” опублікована у львівському часописі “Нові дні” (1943. – Ч. 3. – Березень. – С. 4–5). Передрук під правдивим ім'ям див.: *Степанишина О.* Останні роки життя Михайла Грушевського // *Український історик.* – 1981. – Ч. 1–4. – С. 178.

⁴ *Костюк Г.* Таємниця смерті академіка М. С. Грушевського (За радянською пресою і спогадами сучасників) // *Костюк Г.* На магістралях доби: Статті на суспільно-політичні теми. – Торонто; Балтімор, 1983. – С. 15–16.

⁵ *Пиріг Р. Я.* Життя Михайла Грушевського: Останнє десятиліття (1924–1934). – К., 1993. – С. 140.

⁶ *Пристайко В., Шаповал Ю.* Михайло Грушевський: Справа “УНЦ” і останні роки (1931–1934). – К., 1999. – С. 107–109; *Шаповал Ю. І.* Загадка смерті Михайла Грушевського // *УІЖ.* – 2006. – № 5. – С. 83–98. Ця дата збігається, з різницею в день, зі спогадами О. Степанишиної.

⁷ *Панькова С. М.* З останніх листів Михайла Грушевського // *Вісник НТШ.* – 2010. – Ч. 43. – С. 47–49.

вмешательству [...] Спина представляет собой большую раневую поверхность от шеи до поясницы. На спине гноящиеся раны от бывших операций. На шее больше книзу раневая поверхность с обильным количеством гноя. Кверху вплоть до волосяной части головы напряженно-болезненный корбункул. В области поясницы второй созревший большой корбункул”⁸.

Повертаючись до історії хвороби, варто зауважити, що автори публікації були, насамперед, зосереджені не на місці проведення операцій, а на кількості, позаяк початковий запис про чотириразове “оперативне втручання” викликав у них певне здивування. За даними, що були в розпорядженні В. Пристайка та Ю. Шаповала, операцій, проведених в санаторії, було три. Про перші дві, зроблені 12 і 16 жовтня, “доносили” у своїх повідомленнях чекісти⁹. Про три операції, які пережив батько в жовтні, писала Катерина Грушевська до Олександра та Ольги Грушевських 28 жовтня 1934 р.: “Фурункул, про який я писала, виявився карбункулом і Татусьови довелося робити операцію, але вона була не достатня, і потім знов різали, за кілька день, і знов. Аж три рази, а анестезії було мало, так що перші два рази різали майже по живому. А різали дуже глибоко. Він страшно намучився сі два тижні при великій температурі і болі. Лежати на боці трудно, обертатися дуже важко, до того і не спав він майже і дійсно намучився страшенно. Тепер температура знижається і рана в кращім стані. Але гній ще йде і в однім місці ще процес продовжується, і лікар каже, що, може, ще доведеться різати. Надіємось, одначе, обійдеться”¹⁰.

Ці ж відомості подає і сам М. Грушевський в листі від 31 жовтня 1934 р. до російського історика академіка Дмитра Мойсейовича Петрушевського: “Не знаю, получили ли Вы мое письмо в ответ на Ваше, полученное 4.X. После того на меня пришла беда: оказался у меня большущий карбункул, но только 12.X. позвали хирурга, а то обходились компрес[s]иками. Резали меня сильно, 13, 17 и 22; температура все еще повышенная, и не знаю, как это еще долго продлится”¹¹. Кому маємо довіряти більше, встановлюючи дати перших операцій, проведених в Кисловодському санаторії вчених? Гадаємо, що Грушевському. Звідси, перші дві відбулися не 12 та 16, а 13 і 17 жовтня, наступна – 22 жовтня.

Сенсаційне та унікальне джерело, виявлене Ю. Шаповалом та В. Пристайком, за висновками дослідників, дало змогу з’ясувати “формальний перебіг подій, пов’язаний з хворобою”¹². Проте вони достатньо критично підійшли до його аналізу, відзначаючи, що сама історія хвороби не дає відповідей на низку запитань, насамперед про зумисне знищення М. С. Грушевського¹³. Зрозуміло, що відповіді на запитання, які поставили перед зазначеними дослідниками, можуть дати лише нові джерела, одне з яких вводимо до наукового обігу даною публікацією, сподіваючись, що воно ще на один крок наблизить нас до таємниці смерті видатного історика.

⁸ Пристайко В., Шаповал Ю. Михайло Грушевський: Справа “УНЦ”... – С. 107; Шаповал Ю. І. Загадка смерті Михайла Грушевського. – С. 93.

⁹ Там само.

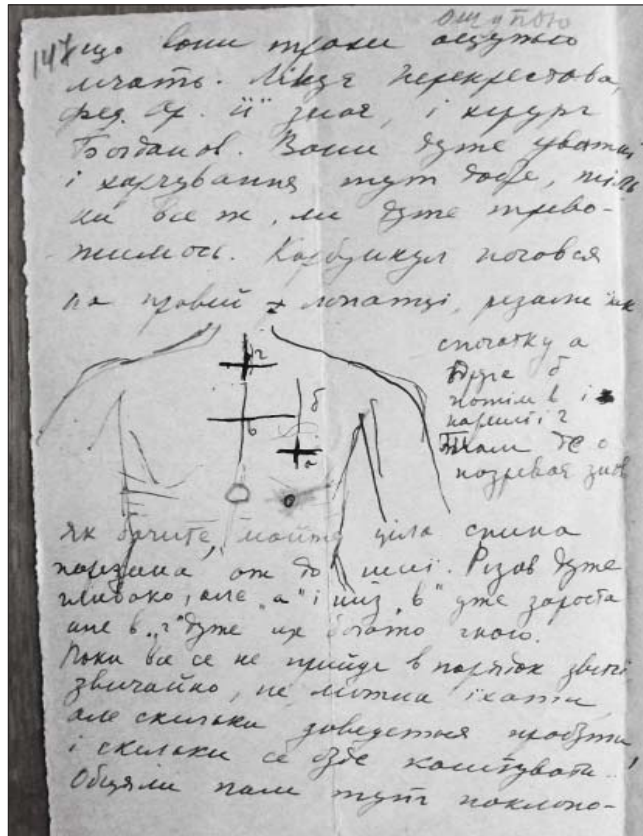
¹⁰ Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДАК України). – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 1396. – Арк. 36–39. Оpubліковано: Матяш І. “Бажаю всего наилучшего і спокою і радости” (Листи Катерини Грушевської до Олександра та Ольги Грушевських) // Пам’ятки: Археографічний щорічник. – 2003. – Т. 4. – С. 209.

¹¹ Юркова О. Катерина Грушевська: штрихи біографії через призму листів до Дмитра Петрушевського (1934–1938) // Історична та літературна спадщина Михайла Грушевського: Матер. міжрегіональної наук.-практ. конфер. – К.; Львів; Вінниця; Кам’янець-Подільський; Бар, 2005. – С. 225.

¹² Шаповал Ю. І. Загадка смерті Михайла Грушевського. – С. 96.

¹³ Там само.

Це ще один лист Катерини Грушевської до Ольги та Олександра Грушевських, написаний у найкритичніший період хвороби, власне за день до переведення вченого із санаторію до міської клініки у Кисловодську ввечері 11 листопада 1934 р. Документ зберігається у справі “Листів до О. О. Грушевської від невстановлених кореспондентів. 26 вересня 1915 р. – 18 жовтня 1958 р.”¹⁴:

Фрагмент листа Катерини Грушевської до Ольги та Олександра Грушевських від 11 листопада 1934 р. з Кисловодська (ЦДІАК України. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 1409. – С. 147)

Перекрестова, Фед. Ар. її знає, і хірург Богданов. Вони дуже уважні і харчування тут добре, тільки все ж, ми дуже тривожимось. Карбункул почався на правій лопатці, різали так: спочатку “а”, вдруге “б”, потім “в” і, нарешті, “г”. Там, де “о”, назріває знов. Як бачите, майже ціла спина порізана аж до шиї. Різав дуже глибоко, але “а” і низ “в” уже зароста, але в “г” дуже ще багато гною.

¹⁴ ЦДІАК України. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 1409. – С. 146–149. Лист (число) датований за надписом олівцем на першому аркуші вгорі ліворуч: “дата 11 [листопада] – 17 [година] вечер” та датою в тексті; місяць, рік, а також місце написання – за змістом.

* Особа не встановлена, ймовірно, йдеться про київського лікаря, знайомого Грушевських.

** Вгорі олівцем уточнено нерозбірливо написане слово “дуже”.

*** Вгорі олівцем уточнено нерозбірливо написане слово “рану”.

† Вгорі олівцем уточнено нерозбірливо написане слово “ощупью”.

“Дорогі! Спасибі за карточку і за співчуття, спасибі за поради Фед. Ар.* Аналіз робили, але він, здається, нічого особливого не дав. Після того поліпшення, коли я до Вас писала, став назрівати новий карбункул, знов піднялася температура. П’ятого лист[опада] розрізали знов, гній виходить і ніби краще, але тимчасом назріває новий! Татусь дуже** вичерпаний і знесилений, спить дуже зле, жар його мучить, весь час хоче пити і т. д. Сьогодні перелили кров з вени в рану***, кажуть, що се піднесе працю організму, бо, видно, сопротивляем[т]ь слаба. Взяти теж гній для автоваксини, але чи зроблять її, не знати. Перед тим вприскували протистрептококову. Боюсь, що вони трохи ощупью† лічать. Лікує

Поки все се не прийде в порядок, звітсі, звичайно, не можна їхати, але скільки доведеться пробути і скільки се буде коштувати..! Обіцяли нам тут поклопотатись про знижку або хоч розсрочку, хто його зна, чи вдасться. <Перше>, найважливіше, звичайно, щоб Татусьо хоч почав поправлятися. А було йому вже досить добре і температура нічого, і самопочуття. А тепер він дуже пригноблений.

Особливо втомлюють грілки на рану і те, що спить він дуже зле, майже не спить.

11/ХІ Сьогодні мав бути консіліум з Григоровс[ь]ким, але він не зміг бути, буде завтра, а нині зробили ін'єкцію коларголу. От і всі новини. Щодо дрозжів, то тут ставляться скептично, бо при карбункулі вони не мають значення, як при фурункулах. Та й тут їх* нема. Самопочуття погане, і ми знов турбуємось. За кілька день напишу знов. Ще раз велике спасибі Вам і Фед. Ар. від нас всіх. Цілую Вас міцно, пишійть, дорогі!"

Отже, саме цей документ дозволяє уточнити чимало деталей, поданих у всіх відомих на сьогодні джерелах, пов'язаних з історією хвороби та обставинами смерті М. С. Грушевського. Насамперед, встановлено дати "4-х кратного оперативного вмешательства" в санаторії: 13, 17 і 22 жовтня та 5 листопада. Окрім того, маємо імена тих "спеціалістів", які лікували й оперували вченого в КСУ: Перекрестова і Богданов. Підтверджується і версія О. Степанишиної щодо хірурга Григоровського¹⁵, якому довіряла Марія Сильвестрівна, після "консіліума" з яким Михайла Грушевського було переведено до міської лікарні 12 листопада. Маємо нарешті чітку картину, що саме в санаторії, де не було "відповідного хірургічного кабінету", було зроблено перші чотири операції, до того ж, як пише Катерина, "ощупью".

Чи дає даний лист підстави висловити версію, що проведення чотирьох операцій в неналежних умовах некваліфікованим хірургом, зволікання з переведенням хворого до спеціалізованого відділення було "недозволеними медичними методами"¹⁶, а точніше зумисним затягуванням хвороби у безвихідь, що врешті призвело до втрати життя видатного українського історика. Безперечно, дає. Чи варто було чекати, поки спина стане суцільною ранною "от шеи до поясниці" з новими карбункулами? Чи могли ті дві операції й два переливання крові від Катерини, проведені вже в міській лікарні, зупинити запущений процес? Для досвідченого спеціаліста, про якого згадує О. Степанишина та Г. Костюк, відомого хірурга Бурденка – картина стала зрозумілою з першого погляду, яку він схарактеризував своїм обуренням: "Що це мене покликали до вмираючої людини?"¹⁷.

Чи передбачав такий кінець року Михайло Грушевський? Відповіддю на це запитання можуть слугувати його слова з одного з останніх листів, адресованого 4 вересня 1934 р. до голови РНК СРСР В. М. Молотова: "Мне кончается 68 год, я уже не долго буду работоспособен, если и проживу; не имеет смысла устранять меня от научной работы, пока я могу еще ее вести, потому что заменить меня будет не легко"¹⁸.

Світлана Панькова (Київ)

* Слово "їх" виправлено вгорі олівцем над словом "його".

¹⁵ Степанишина О. Останні роки життя Михайла Грушевського. – С. 179.

¹⁶ Шаповал Ю. І. Загадка смерті Михайла Грушевського. – С. 96.

¹⁷ Степанишина О. Останні роки життя Михайла Грушевського. – С. 179; Костюк Г. Таємниця смерті академіка М. С. Грушевського. – С. 16.

¹⁸ Цит. за: Мельниченко В. Михайло Грушевський: "Я оснувався в Москві, Арбат 55". – М., 2005. – С. 421.